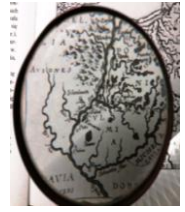

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XXI: 2023

Grudziądz, dnia 06.12.2023 r.

Nr 33 (793)

1337. spotkanie

mgr historii Marek Szajerka

Lokacja Grodka / Civitas przy Grudziądzu w 1240 r. w świetle źródeł historycznych z XVI – XVII w.

OToruńskim Przedmieściu napisałem wiele artykułów, spełniających wymogi prac o charakterze naukowym, czyli z aparatem przypisów. Tym razem odejdę od tego obowiązku. Pokażę na przykładzie źródeł aktowych, opisowych i kartograficznych, jak w XVI – XVII w. postrzegano teren po południowej stronie obecnego kanału Trynka. Tam znajdował się rynek długości ok. 200-250 m i szerokości ok. 40-60 m, zwany obecnie al. 23 Stycznia.

Mętlík w historiografii spowodowało przypuszczenie, hipoteza Xavera Froelicha z 1868 r., podana w dziele Historia powiatu grudziądzkiego.

s. 94.

Na tej stronie znajduje się przypis oznaczony jedną gwiazdką, który bez wątpienia zaważył na całej historiografii Grudziądza. Badacze po X. Froelichu, jego przypuszczenie potraktowali prawie jak fakt historyczny i z tym nie polemizowali. Oto treść tego przypisu wg tłum. A. Wolnikowskiego:

**) Gdy Grudziądz otrzymał prawa miejskie, brano bez wątplenia pod uwagę, że ta miejscowość, przez korzystne położenie nad Wisłą zajmie się handlem. Dlatego jest Grudziądz mniej dotowany (dotacją) ziemską posiadłością niż Łasin i Radzyn i dlatego też tu wymieniony dom towarowy, Dwór Artusa (Artushof) pobudowano, który w międzyczasie się nie opłacał, bo położenie między Toruniem i Gdańskiem nie zezwoliło na samodzielny handel. Przywilej Bessarta von Trier stawia inny dokument nadania, który niestety zaginął.*

Gdy X. Froelich pisał swoją pracę, Grudziądz posiadał prawie kompletne mury obronne. Wydawało się zapewne sprawą oczywistą, że muszą to być wyłącznie mury miejskie. Dlatego też X. Froelich zbagatelizował obszar, jaki opływa Rów Hermana, aczkolwiek podał dokumenty świadczące, że na tym obszarze było centrum gospodarcze Grudziądza. Widać to na przykładzie planu katastralnego Gru-

dziądza z 1872 r. X. Froelich mógł jeszcze pamiętać wygląd trzech bram Grudziądza, rozebranych w XIX w.: Kwidzyńskiej [Łasińskiej], Bocznej i Toruńskiej.

Zastana przez X. Froelicha architektura średniowieczna była bardzo sugestywna dla postawienia hipotezy o miniaturowym mieście.

Przywilej lokacyjny Chelмна i Torunia z 1251 r. informuje, o uposażeniu tych miast równo po 40 łanów dla miast i 4 dla parafii. Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie odebranie Chelmnu i parafii połowy uposażenia, w porównaniu z przywilejem z 1233 r. W 1251 r. Chelмно musiało się podzielić połowem na j. Rząd z *peregrini*, czyli pielgrzymami, krzyżowcami, obcymi. W dokumencie dla Grudziądza z 1291 r. współużytkownikami jeziora są grudziądza a nie *peregrini*.

Teren obecnego Grudziądza po południowej stronie kanału Trynka (dawnego koryta Osy) należał do państwa Piastów już w czasach Bolesława Chrobrego. Na południowym brzegu Osy przy Wiśle znajdował się pierwszy parafialny kościół noszący wezwanie św. Jerzego. Natomiast teren miasta w obrębie murów średniowiecznych, położony w widłach dawnej Osy, zamieszkały był przez Prusów i został podporządkowany Piastom w latach 60. XII w. przez księcia Bolesława Kędzierzawego.

Dokładnie to określił kartograf z XVI w. Kacper Henenberger:

X. Pomesio Pomesanis nomen dedit, terminator Vistula, Weesecka, Ossa sive Mockra, flumnibus. XI. Chelmo consecutus est Culmigeriam Hulmigeria inter Vistula, Mockra sive Ossa & Drwentza fluvios tam arcibus quam civitatibus frequente.

Określenie granicy między Pomezanią a ziemią chełmińską jest tak precyzyjne, że nie ma nad czym dyskutować, tylko przyjąć bezsporny fakt, zaczerpnięty z geografii historycznej.

W punkcie 10. Pomezania na południu to Ossa [sive to spójnik] Mockra. W punkcie 11 w przypadku granicy ziemi chełmińskiej z Prusami Henenberger odwrócił szyk rzek. Najpierw Mockra [sive – spójnik] Ossa i Drwentza.

Przekaz źródłowy jest jednoznaczny. Grudziądź był pierwotnie częścią Pomezanii. Koryto kanału Trynka przy murach Grudziądza jest naturalnym korytem południowej odnogi Osy, zwanej przez Prusów Mokrą, natomiast Polacy zwali ten fragment rzeki Ossą.

Północną granicę ziemi chełmińskiej wyznaczył na linii Mockra (Mokra) – Ossa (Osa) – Drwentza (Drwęca)¹.

¹ Pod tym adresem internetowym jest dostępne dzieło Henenbergera: *Prussiae nova tabula* <https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/32917?id=32917>

Udokumentowana źródłowo geografia historyczna posiada fundamentalne znaczenie dla badań obszaru Grudziądza w średniowieczu, przedzielonego de facto w 1 poł. XIII w. granica państwowa

W przywileju dla Chelмна z 1251 r. granica na jeziorze Rządź i mieszczanie Chelмна muszą się nim dzielić z pielgrzymami (peregrinorum), (art. 2). Ten zapis jest w obydwu wersjach przywileju.

Wg Profesor Krystyny Zielinskiej – Melkowskiej to m.in. pielgrzymi i krzyżowcy.

Np. wg Profesora Stanisława Rosponda Kluczbork w woj. opolskim to w 1252 r. Cruceburch, miasto założone przez krzyżowców.

W 1291 r. anonimowi pielgrzymi, mający prawo połowu na j. Rządź, są określani, jako mieszkańcy miasta Grudziądza.

Jeszcze raz się powtórzę i zaakcentuję:

Pielgrzymi – sąsiedzi Chelмна z 1233 r. to faktycznie mieszkańcy grodu biskupa Chrystiana, wymienionego w 1222 r. To im musieli oddać Krzyżacy zagrabione ziemie na rzecz Chelмна, po 1233 r. I tak od 1251 r. Chelмно, Toruń i peregrini [grudziądźanie] mieli równe majątki: miasta po 40 łanów i parafie po 4 łany. Co ważne, Henneberger podał nazwę w języku polskim, Gródek. W przypadku Torunia peregrini występują dopiero w odnowionym przywileju z 1251 r. Dotyczy to zapewne koloni Starego Torunia, czyli załążku Starego Miasta Torunia.

Z dzieła Henenbergera korzystał zapewne wizytator kościelny kanonik Jan Ludwik Strzesz, który napisał w l. 1667-1772:

Wizytacja kanonika Strzesza

Tłumaczenie:

Lustracja kanonika Strzesza z 1667 r.

[Tłumaczenie z łaciny: Hanna Ludwińska]

Dekanat grudziądzki jest mały i nierozległy, wzdłuż Wisły między północą i wschodem, w środku przecina go rzeczka Osa. Obejmuje trzy kościoły parafialne: dwa filialne i jedną kaplicę, a mianowicie: grudziądzki z drewnianym kościołem w Tarpnie, w Mokrem z opuszczonym, w Welczu i Błędowie z murowanym kościołem w Wiwiórkach.

Grudziądz, tautoński Grudziądz.

Plemiona pruskie początki jego (Aacza) z rokiem 1058, z czasami Bolesława Śmiałego. Zabudowały one miejsce i nazwały Gródek, stąd wywodzi się nazwa Grudziądz, gdzie na wyniosłym brzegu Wisły wybudowały małą warownię.

Potem w roku 1222 z całością dóbr przekazany przez księcia Mazowsza Konrada Chryścianowi, pierwszemu biskupowi Prus, następnie przypadł Krzyżakom. Meinhard z Querfurtu, wielki mistrz powiększył miasto położone na wyniosłym brzegu Wisły i połączył wzgórze z niżej położonym miastem dla jego obrony.²

Z tych tekstów źródłowych wynika, że zarówno kronikarz i kartograf Caspar Henenberger jak i kanonik chełmiński i jednocześnie wizytator kościelny byli zgodni, że po południowej stronie obecnego kanału Trynka, a wcześniej koryta Ossy/Mokrej było miasto.

Tak samo uważał kartograf szwedzki, który naniósł indeks *Civitas* na terenie Toruńskiego Przedmieścia.

Punkty topograficzne w odnowionym przywileju lokacyjnym króla Zygmunta Starego z 1256 r. też odpowiadają analizowanemu terenowi. Szczególnie ważna jest informacja o Krowim Moście, gdzie nadal zlewają się rowy Tuszewski i Hermana.

W świetle źródeł pisany i kartograficznych z XVI – XVII w. można jednoznacznie stwierdzić, że Rów Hermana od ul. Rapackiego jest dawna średniowieczna fosą Grodka, należącego do biskupa Chryściana.

Źródła te informują też, iż mieszczanie w XVI – XVII w. mieli świadomość, że miasta nie założyli Krzyżacy. Co więcej, w 1664 r. urzędowo legitymowali się dokumentem miejskim z 1240 r. W tym stwierdzeniu nie ma wzmianki o dokumencie z 1291 r. Rok 1240 dla lokacji *Civitas* koresponduje z uwolnieniem biskupa Chryściana z niewoli pruskiej (l. ok. 1238-1239) Krzyżacy zapewne oddali część zagrabionych dóbr. Dlatego mamy zapewne uszczuplenie nadawania dla Chełmna w przywileju lokacyjnym z 1251 r.

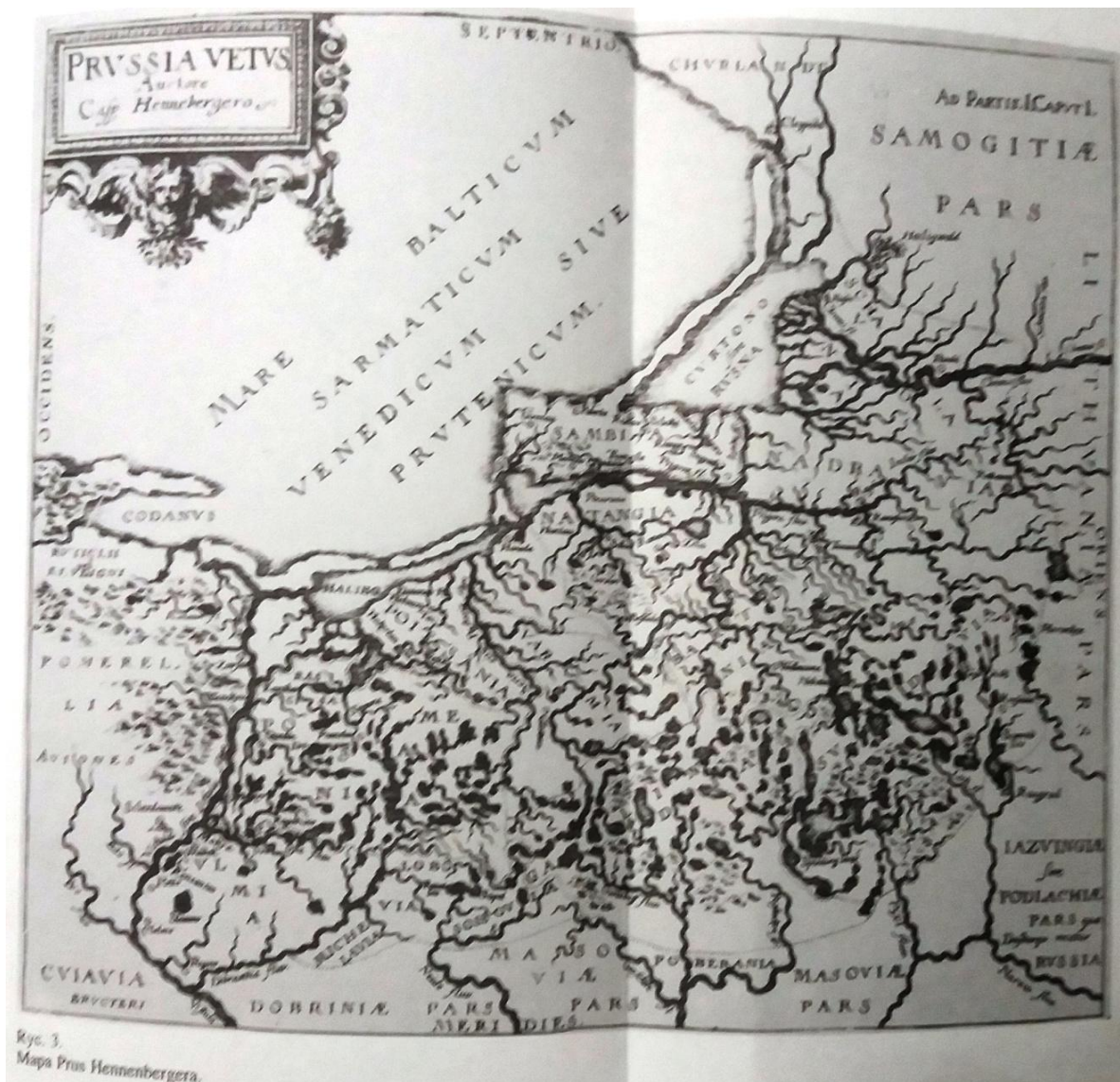
Miasto Grudziądz

² <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/2087/edition/3088/content>

1. Płaci zamkowi ze wszystkich swych osiadłości i za wszelkie powinności, jak to od uprzywilejowanych ogrodów, gruntów miejskich i od ław rzeźniczych, według starodawnych praw, zwyczajów i lustracyi anni 1623 czynszu na ś. Marcin coniunctim in una summa computando fl. 36 gr. 20

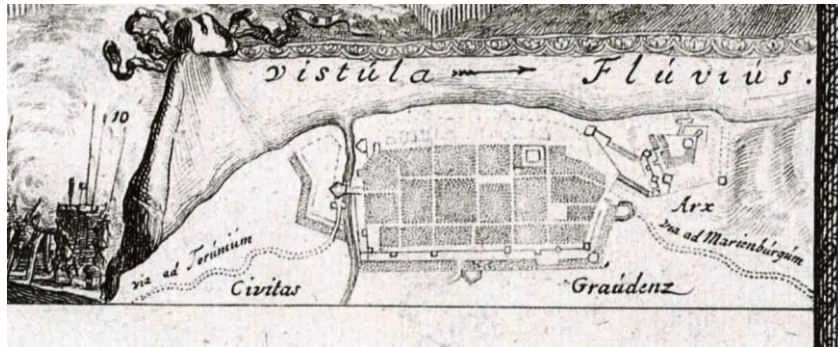
Z osobna rzeźnicy według swych praw annorum 1529 et 1636 et decreti regii anni 1638 dziesięć kamieni loju tłuczonego à fl.6, facit fl. 60

(BL 96^a). 2. Toż miasto ma prawo na karczmy dwie, jak to w Nowej Wsi i Rudzie, ażeby w tych wsiach i karczmach ani zamek, ani inszej kondycji będący possessor piva i inszych liquorów na szynk nie dawał. Verifikowało to prawami krzyżackimi ab annis 1240 et 1404, item confirmatione divae memoriae Sigismundi a. 1526 et decreto d. Sigismundi Augusti inter civitatem et generosum Petrum Woianowski capneum Graudentinensem anno 1559 lato, tum denique commissione regia anni 1645 et Mtis Vladislai IV eiusdem anni finali decreto, ktorym samemu propinatio przysadzona.

Ryc. 3.
Mapa Prus Hennenbergera.

Mapa rekonstrukcyjna C. Hennenbergera za: Ł. Okulicz –Kozaryn

Kadr z panoramy Grudziądza, oficjalnie widok z 1656 r.

Inspiracją do napisania tego artykułu był projekt muralu z postacią biskupa Chrystiana na tle mapy z lat 70. XVI w., autorstwa też C. Henenbergera. Nie uwzględniono, że jest on też autorem Kroniki Prus z mapą rekonstrukcyjną. Na mapie rekonstrukcyjnej nie ma Graudentz w widłach Ossy/Mokrej. Widły są niezagospodarowane przez jakikolwiek organizm miejski.

Jako historyk uważam, że nie powinno się używać tła kartograficznego dla wydarzeń mających miejsce ok. 400 lat wcześniej, tym bardziej, że jej autor wykonał inną, rekonstrukcyjną, odpowiednia dla tych wydarzeń, tak również pod względem nazewnictwa.

Na mapie, która ma być wykorzystana na muralu, Henenberger odnotował skrupulatnie parafię opuszczoną. Faktycznie, 18 lat po jego śmierci, 15 września 1618 r. dokonano w obrządku rzymsko-katolickim Actum profanum dla kościoła św. Jerzego na Rybakach. Kościół ten został wymazany z listy obiektów sakralnych. Od tego dnia kościół św. Mikołaja, zwyczajowo nazywany parafialnym został nim oficjalnie. Dlatego tak go nazwał wizytator kościelny pół wieku później.

Co ciekawe, że w świetle kartografii Henenbergera była świadomość społeczna, że Grudziądz leży na terenie Prus, co było też mandatem do organizowania tu sejmików generalnych Prus Królewskich, na zmianę z Malborkiem. Takiego mandatu kartograficznego w XVI-XVII w. nie miały Toruń, ani Chełmno.

Aneks źródłowy

Odnowiony przywilej lokacyjny Grudziądza z 1526 r., wystawiony przez króla Zygmunta Starego. Tłumaczenie z łaciny: Adam Wolnikowski.

W imię Boże. Amen Na wieczna pamięć.

My Zygmunt z bożej łaski król Polski oznajmiamy niniejszym wszystkim, których to dotyczy, którzy teraz i w przyszłości o tym wiadomość otrzymują, jak przed nami i naszymi duchownymi i świeckimi radcami, nasi ostrożni, kochani, wierni poddani, mianowicie burmistrz Teofil, radca Aleksander Rosly mistrz ławników z naszego miasta Grudziądza stawili się i w ich imieniu oraz w imieniu wszystkich mieszkańców wspomnianego miasta, bardzo stary, w niemieckiej mo-

wie napisany przywilej przedłożyli, który dobrze utrzymany, nieuszkodzony i wolny od podejrzeń i bez plam im kiedyś przez naszych poprzedników nadany został i mieszkańcom przyznane prawa, wolności i pierwszeństwa zawiera. Oni nas z całym należnym uniżeniem pokornie proszą, aby im i naszemu miastu nowy przywilej o powyższych prawach, wolności, łaski i pierwszeństwie łaskawie udzielić. Ponieważ wśród naszych innych troski i zmartwień, uważamy jako nieznaczne, korzyść naszych wiernych poddanych, jak dalece ona też szkody dla innych być może, mnożyć i w dodatku do starego przywileju zawierających warunków i punktów, według dawnego dosłownego brzmienia ten nowy przywilej dobrze poinformowany z szczególnej łaski i za poradą naszych na sejmie zgromadzonych doradców postanowiliśmy dać i nadać co uchwalamy w niniejszym liście.

W dawniejszej mowie naszych poprzedników ustalono najpierw granice miasta i my ten przywilej rozpoczynamy równomiernie z granicami miasta.

Jak należy wnioskować, to rzeka Ossa przepływa bramą, która zwie się Bramą Łasińską i przekracza most, tak, że granice miasta po prawej stronie wzdłuż wału i rowu aż do młyńskiego spływu i stąd w górę do murowanego słupa obok nowego młyna (obecnie Górny Młyn) i stąd ukośnie aż do drugiego murowanego słupa, który znajduje się w pobliżu ogrodzenia, względnie wejścia do ogrodu, następnie w prostej linii do Czarnego Rowu, do Jeziora Tuszewskiego, od tego końca rowu dalej naprzód aż do słupa, który określa granice pomiędzy Pokrzywnem a Grudziądzem. Od tego słupa aż do nowego rowu granicznego, w górę wzdłuż mostu, przez który prowadzi droga polna do Pokrzywna, następnie dalej przez rów graniczny ponad tamą, z którym rzeczka jest włączona, która z Pokrzywnem. W ślad za tą rzeczka aż do dębowej kostki lub kikuta, który z tej strony lasu Kyckholz stoi, następnie w kierunku zasypanego ziemią dębu, który obok lasu Kyckholz stoi i dalej od pagórka do pagórka, jak to w lesie lub w puszczy usypane są, aż do tzw. Ścieżki Złodzijskiej, która prowadzi drogą pieszą do Wisły, wzdłuż tej i Wisły aż do zamku, gdzie kończy się miejskie terytorium.

Sądownictwo wewnątrz określonych granic należy do sołtysa, aż do murowanego słupa na drodze do Torunia. Co sięga ponadto należy do jurysdykcji naszego sądu ziemskiego. Także udzielamy i nadajemy prawa temu dokumentowi, mieszkańcom miasta Grudziądza wolne rybołówstwo w Wiśle od rzeki Ossy w długości jednego postronku (10 Ruthen) z tej strony aż do Jeziora Rządź i to razem z chelmińskimi mieszkańcami. Następnie chcemy, aby przed miastem obręb jednej mili nie znajdowała się i nie została pobudowana żadna karczma. Mieszkańcy tego miasta, naszemu zamkowi muszą rocznie z każdej posiadłości ziemskiej, pół skotera czynszu płacić.

Miastu Grudziądz udzielamy prawo chelmińskie, jednak z tym zastrzeżeniem, że jeżeli w tym prawie znajduje się coś, co nie jest zgodne z boskim przykazaniem, przez nas zostanie poprawione. Poza tym zezwalamy na to, że mieszkańcy wymienionego miasta, na poszczególne lata, wybiorą sobie sędziego według własnego upodobania, jednakże takiego, który by nam i naszemu kapitanowi odpowiadał. Sołtysowi przysługuje jedna trzecia pieniędzy, które do sądu wpłyną, dwie trzecie części do zamku należą. Jeżeli my lub kapitan komuś kary sądowe daruje, zobowiązany jest sołtys to samo uczynić. Nosząc się z zamiarem, aby Grudziądz do lepszego stanu doprowadzić, postanowiliśmy i wszystkie prawa, które temu miastu i jego mieszkańcom prawnie i ustawowo przyznane zostały, dalej statuty i postanowienia mieszczan, które nie są

sprzeczne z Boskim i ludzkim prawem, także dobrze poinformowani i z królewskiej łaski potwierdzić i udzielić i czynimy to tym samym zarządzając, aby wszystko, co ten dokument zawiera, ale też i specjalne prawa, statuty i uchwały mieszkańców miasta Grudziądza trwały siłą mieć mają.

Do tego celu rozkazujemy Janie Sokołowski z Wrancza, obecnemu kapitanowi i wszystkim późniejszym kapitanom, poprzednio wymienionych mieszkańców w ich sprawiedliwości i wolności utrzymać i dbać o to, aby i przez innych zostało utrzymane.

*Do tego dokumentu jest nasza pieczęć zawieszona. Sporządzono w naszym zamku Marienburg w piątek przed Judicą **

Postowie

Toruńskie Przedmieście zostało przyłączone do Grudziądza w 1872 r., 4 lat po wydaniu dzieła X. Froelicha o historii powiatu grudziądzkiego.

A co z Grudziądzem w obrębie murów? Tu też jest odpowiedź u X. Froelicha:

W 1664 r.: Terytorium zamku obejmowało miasto Grudziądz [Das Schloßgebiet umfasste die Stadt, Graudenz]4 kempy na Wiśle, z tych jedna przy przewoźnie, jedna poniżej zamku, jedna nad Ossą, różne mieszkańcom miasta wynajęte gospodarstwa rolne, które zostaną wymienione przy omawianiu miasta.

Pamiętajmy, że w Grudziądzu było starostwo niegrodowe. Takie sformułowanie było sprzeczne z wielokrotnie ponawianym przywilejem lokacyjnym miasta na prawie chełmińskim. Dzierżawa przez mieszkańców Grodka /Civitas ternu zamku jak najbardziej zgodna z prawem i litera prawa lokacyjnego miasta z XIII w.

Koronne świadectwo króla Kazimierza Jagiellończyka z 1472 r.

[...] Po osobistym nabyciu praw do połowy zamku przez nas osobiście, z królewskiej życzliwości odstępujemy miastu Grudziądz i ich mieszkańcom darujemy i nadajemy jako nieodwołalny dar z wszelkimi prawami i tytułami [...]

W 1804 r. ścisły obszar miejski liczył 1390 mieszkańców a Przedmieście Toruńskie i Boczne 1517 mieszkańców. Scalanie Grudziądza następowało dopiero po I rozbiorze i wcieleniu Grudziądza do Prus.

Okienko Grodek przy rzece Mokra/Ossa. Kadr z mapy Henenbergera.

**) Niedziela Judica jest zawsze poprzedzającą niedzielą, przed Niedzielą Palmową.

(L.B.S.)

Redakcja: Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.